

«ТИГРОЛОВИ» ІВАНА БАГРЯНОГО ЯК УКРАЇНСЬКИЙ БЕСТСЕЛЕР

Опозиційність «елітарного» та «егалітарного» характерна практично для всієї української літератури ХХ століття. У розвиткові цієї ідеї можна виокремити три основні періоди: 1920-і роки, коли провідні кола красного письменства орієнтувалися на *високорозвинених — соціально й національно — інтелектів, а не примітивів* (Ю. Яновський), силований масовізм соцреалізму, коли, за Ю. Шерехом, *сталось величезне розінтелігенчення української літератури, її повернено в часи Панаса Мирного або Нечуя-Левицького, викреслено не тільки етап двадцятих років, але і етап Лесі Українки й Коцюбинського. Офіційне радянське народництво сперлося на питомі українській духовості рецидиви власного народництва, і вони завернули літературу на 70 років назад. Письменник не наважується говорити як інтелігент до інтелігента. Панує рівняння на нижчого* (1). Третій період схарактеризований впливом постмодерну, який прагне досягти гегелевого *Aufhebung* шляхом децентралізації світобачення й мислення, усунення бінарних опозицій «добрий-поганий» чи «високий-низький», зініціювавши появу певного корпусу досліджень маскульту (2). Як зазначає О. Брайко (3), елітарна література змагає до створення шедевра, в той час як література масова прагне створити бестселер. Поневажуваний, а то й одверто переслідований характер української культури, обтяжений існуванням мовного бар'єру принаймні на східноукраїнських землях, спричинився до дефіциту творів, які б викликали жваву реакцію не тільки в колі літераторів, стали **модними** в буквальному значенні цього слова (4).

Одним із винятків із цього правила є «Тигролови» Івана Багряного. Роман написаний у Львові 1943 р., коли місто було островом української культури, який не знав утисків фашистського або комуністичного режиму. Висунутий на участь у літературному конкурсі, посів перше місце разом із

романом Тодося Осьмачки «Старший боярин» і одразу ж отримав широку популярність. Друге життя твору розпочалося на еміграції, де Ю. Шерех на першому з'їзді МУРу відмітив його як важливий етап у створенні «великої» української літератури (5). Багрянний робив усе, щоб його роман з'явився в перекладах: англійською (1959), голландською (1959), німецькою (1961). Це викликало певний резонанс у чужій критиці: голландській — негативний; у німецькій, англійській та американській — дуже прихильний: відомі десятки рецензій в таких всесвітньо відомих виданнях, як лондонський «Таймс», нью-йоркські «Тайм», «Нью Йорк Гералд Тріб'юн», центральних німецьких, швейцарських та австрійських часописах (6). Загальний наклад «Тигроловів» іноземними мовами перевищив мільйон примірників (7), що дало змогу американським критикам зарахувати цей роман до категорії бестселерів (8). Нашим завданням буде проаналізувати даний текст і виокремити його чільні риси, які б дозволили виробити «матрицю» українського бестселеру.

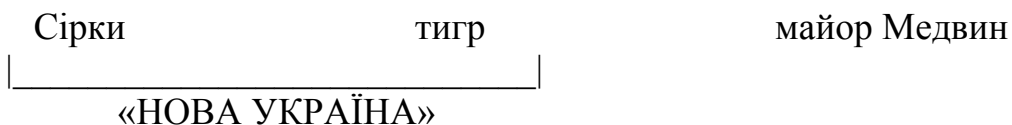
Основою «Тигроловів» став контраст між жахом сталінських концтаборів та привабливістю волелюбних українських поселенців, які приборкали сувору природу й узяли максимум від тих свобод, які надавала їм віддаленість від центру репресій — європейської частини СРСР. Переживши юнацьку віру в національну революцію й чорне розчарування від грубого потоптання її ідеалів у тридцятих роках, Багрянний шукав докази невмирущості свого народу, ґрунту для подальших надій на його світле майбутнє (повість-бо створювалася в період пожвавлення української культури під час фашистського правління, коли ще були живі надії на створення « нової України » в « новій Європі »). « Моделлю », « лабораторією » такого ґрунту були далекосхідні українці — люди, які зберегли національну гідність, традиції й загартувалися в двобої з природою, випаливши « пережитки цивілізації »: манірність, розбещеність, лицемірство.

Автор стверджує, що в єднанні з природою та власним народом українець здатен подолати тоталітарний світ комуністичної « цивілізації » й

завоювати право на самовизначення, свободу та всебічний розвиток. Ще в ранній творчості (поема «Скелька» — 1928) Багрянний звертався до української міфологічної традиції для пробудження національної самосвідомості читача, а в «Тигроловах» він запроваджує міфологічну символіку з самого початку: конфлікт двох світів — українського й тоталітарного радянського — розкривається через образ велетенського товарного потяга, який мчить тисячі арештантів на край світу — Далекий Схід. Ключові слова в цьому описі — «дракон», «пекло / домовина», «очі». Символ дракона переносить конфлікт із політичної в культурно-історичну царину релігії та народних традицій. У Біблії дракон символізує сатану — відпалу від Бога істоту, яка вабить людей до гріха та смерті, воліє влади над людськими душами. Ця диктатура оприявнює себе в крайньому зубожінні пасажирів потяга — фізичному, психологічному, моральному. Потяг везе їх у *пекло, до тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити* (9, 7). «Домовина» — таке слово найчастіше подибується в характеристиці в'язнів, указуючи на їхню близькість до загибелі. У народній творчості («Дума про Кирила Кожум'яку») образ дракона уособлює політичних ворогів України-Русі, а перемога над ними — усвідомлення права розпоряджатися своєю долею. Арештанти, з-поміж яких від самого початку виокремлено головного героя, зображуються юрбою, як *трона мерехтливих очей* (9, 6). Очі — дзеркало душі, і саме на духовну перевагу арештованих українців над драконом, на внутрішнє багатство їхніх душ покладає надію автор.

Утім, задля того, щоби створити «нову Україну», слід створити «нового українця» — представника української еліти. Текст роману — це хроніка народження героя. Воно відбувається в три етапи:

Символіку й ритуали цього народження Багрянний черпає з історії старої української еліти — козацтва. Напруженням останніх сил нащадок козацької шляхти Григорій Многогрішний тікає зі світу цивілізації (втеча з арештантського потяга), долає світ природи і, з ризиком для життя врятувавши дочку патріарха козацького роду Сірків (глибоке знепритомнення Григорія після бою з ведмедицею відповідає смерті-ініціації перед входженням майбутнього героя до царства мертвих або пригнічення психіки за допомогою наркотичних препаратів), опиняється в їхньому середовищі. Його зустрічають, як прибульця на Січ: дають притулок, нагляд, захист, аж до гвинтівки з конем — він стає повноправним членом братства. Таким чином, початковий рух героя вкладається в таку схему:

**ВТЕЧА ПЕРЕМОЖЕНОГО:
ЦИВІЛІЗАЦІЯ → ПРИРОДА → РІД.**

Далі йде ряд випробувань, коли новак має довести, що він є людиною вищого гатунку: 1) стрільби, 2) орієнтація на місцевості, 3) нічний пошук води. Після успішного складання «вступних іспитів» новакові на загальних сходах дають нове ім'я («інженер») і відбувається святковий бенкет (вечеря). Осягаючи козацькі таємниці, майбутній герой проявляє надприродні здібності й уміння: отримує прихильність фортуни (*Козак не без щастя* (9, 81)), перемагає зміїну отруту, переживає внутрішнє очищення (лазня), бере участь у містичних ритуалах (Різдво). Останній етап — це таємна розвідка (рейд на Хабаровськ), де на користь його обраності свідчать: одяг, загальна увага, зокрема й жінок, фізична й психологічна вищість та вершинне випробування (полювання на тигра). Таким чином, тепер рух іде у зворотний бік:

ПОВЕРНЕННЯ ПЕРЕМОЖЦЯ:

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ← ПРИРОДА ← РІД.

Так автор відповідає на питання, яке прозвучало на початку роману: який Кирило Кожум'яка чи Юрій Переможець (тобто міфічний герой) зможе здолати дракона — вибороти право свого народу на майбутнє? Новонароджений герой готовий до бою з драконом і отримує перемогу, вбиваючи уособлення цієї імперської системи — інквізитора НКВС, майора Медвина.

Григорій Многогрішний є абсолютним центром оповіді. Основними персонажі стають тільки з огляду на безпосередні взаємини з ним: Сірки, тигр, Медвин. Усі дійові особи розподіляються на три групи: українці, себто представники роду, які в той же час існують в єдності з природою (Морози, Мокієнко, Вася Потаюк, Тищенко, гульвіси у вагоні-ресторані); діти природи: тварини (ізюбр та тигр), мешканці тайги — росіянин-мисливець Макаров та тубільці — Пятро Дядоров, Інокентій Павлович, Кім-Гі-Сун; представники тоталітарної цивілізації: реальні («Тихоокеанський експрес № 1», Медвин, Фійона) та нереальні (видіння БАМЛАГу), які виникають і щезають, мов привиди — арештантські потяги («дракон» та етап), колони арештантів на прокладанні магістралі, бараки на ріці Бікін. На рівні образів головний конфлікт твору проявляється в намаганні цивілізації підкорити первісну природу і знищити її дійсних мешканців (тубільців та українців). Новонароджений герой Многогрішний перемагає Медвина, а, одружившись із дочкою «короля нетрів», стає повноправним хазяїном тайги й відтепер його втеча до Маньчжурії — не відступ, а початок визвольної боротьби за свою землю і народ.

На окрему завагу заслуговує тло ініціації, точніше, товариство надлюдей, яке її уможливорює. Сім'я Сірків, як і Многогрішний, позбавлена автором будь-яких недоліків. Зберігаючи за тайговими родами автентичні козацькі прізвища, Багрянний вказує на їх вірність козацьким традиціям минулого. Сірки органічно могли б стати частиною гоголівського «Тараса

Бульби»: їх насолода життям, працелюбність і щедрість, гумор і щирість, прагнення сили й руху, ризику й перемоги вказують на козачі корені. Для Сірків життя як таке — цікава своєю небезпечністю гра. Ця дитячість проявляється в захваті, з яким Сірки міряються силою, полюють, відпочивають, здійснюють релігійні відправи, навіть у дідовому хвилевому бажанні випустити тигра з клітки. Світ офіціозу, суворості, приниження їм осоружний. Вони висміюють і заперечують його. З другого боку, Сірки послідовні в дотриманні власних законів: гостинності, права власності, релігійності, вдячності, патріархального устрою сім'ї, поваги до старших, солідарності, працьовитості. Автор робить все, аби викликати у читача непідробну симпатію до цих людей. У народженні героя (Григорія) Сірки виконують роль «каталізатора», медіума при входженні учня до інфернального, потойбічного світу (Кощій, Баба Яга).

З самого початку в центрі уваги опиняється Наталка Сірківна. Її характеризують гордість і волелюбність, воля й емоційність, оптимізм і суворість. Ні в чому не поступаючись чоловікам, вона червоніє, коли брат пропонує пустити пійманого соболя їй на комір. *Дитя ще незайманого спокою* (9, 185), перед яким пасує серцеїд Григорій, вона, проте, готова переступити батьківське слово заради коханого. Називаючи Наталку «мавка», автор нагадує читачеві «Лісову пісню» (1911) Лесі Українки. Мавка, головна героїня цієї поеми, також є дитям природи й не терпить світського міщанства. Але якщо Мавка Лесі Українки не бажає боротися за коханого й помирає, то Наталка Багряного здатна відвоювати місце під сонцем і залишає звичне оточення, щоб йти з Григорієм *на тую... на твою Україну!* (9, 208). Многогрішний теж складає «іспити» долі, проявляючи силу, наснагу, шляхетність, легку вдачу. Тож не дивно, що Наталка і Григорій покохали одне одного. Ритуал весілля, зачаття відіграє важливу роль у спілкуванні з потойбіччям. Функція Сірківни подібна до ролі представниць демонічного світу (мавок, красунь, замкнених, наприклад, злою мачухою до високої

башти або царівни-жабки), союз з якими змушує героя перемогти страх і звернутися до «нечистої сили».

Останній елемент підготовки героя — видиво жахливих картин радянських концтаборів. Відомо, що Багрянний знав БАМЛАГ не з оповідок, тому хворобливі письменницькі спогади про нього мають характер видінь, підсвідомих асоціацій, маячінь хворої психіки. Навіть на початку роману, коли «драконом» названо реальний арештантський потяг, який є одним-єдиним світом Многогрішного, автор називає цей поїзд «привидом». А після втечі й поготів — видіння БАМЛАГу виникають на якусь мить, доводячи душу Григорія Многогрішного до «точки кипіння», і знову зникають. Таких видінь чотири, і при всій фрагментарності вони малюють цілісну картину неможливих поневірянь в'язнів.

Перше видіння — будівництво магістралі — відбувається навіть без участі Многогрішного. Його бачать пасажери «Тихоокеанського експресу №1», і це перевертає їхнє самовдоволене й розпусне життя. Видовище брудних, обірваних і виснажених арештантів нікого не залишає байдужим, і, незалежно від національності й соціального стану, пасажери співчують в'язням і кидають їм речі у вікна потяга. Друга згадка про БАМЛАГ — розповідь старого Мороза про Комсомольськ, збудований, як і Петербург, на українських кістках: *голод і цингу, морози, жорстоку смерть, неймовірні самогубства...* (9, 97). Третє видіння Григорій спостерігає особисто: це бараки на ріці Бікін. Він чує матюки начальника-росіянина, який наказує ув'язненим українкам швидше пиляти дрова, щоб приготувати йому вечерю. Бачачи це, Многогрішний реагує зовсім як надлюдина: «викликає на прю» ... Самого Бога. Ота жіноча в'язниця для Григорія — уособлення світового зла. Четверте й останнє видіння завершує підготовку Многогрішного до бою зі штучним світом цивілізації. Коли вони з Грицьком їдуть товарним поїздом до Хабаровська, на зупинці їхній потяг потрапляє між два потяги-етапи. І автор порівнює становище пасажирів у всіх трьох потягах: *Хтось з'їхав з*

глузду в цій країні. Один етап ішов на схід, другий на захід, а посередині — ще один етап, тільки без конвою (9, 157). Тоталітарна цивілізація поставила всіх непідлеглих їй поза законом і тому не заслуговує на милосердя.

Таким чином, чільні особливості цього тексту збігаються з особливостями останніх текстів-«кандидатів у бестселери», особливо «Елементалу» (2000) В. Шкляра: ідеалізований образ сильної особистості, бійки й стрілянина, пристрасне кохання, екзотизми, оптимістична й прозора ідеологія (гепі-енд), швидке розгортання сюжету, карколомна mission impossible, кіносценарна структура, суміш соціальних, політичних і філософських елементів, розмовна мова. На нашу думку, саме звертання Багряного до архетипових моделей українського менталітету є однією з основних особливостей впливу його текстів на читача. Досвід феноменального, як на український твір, успіху «Тигроловів» переконує в перспективності цього художнього напрямку.

1. Шерех Ю. Здобутки і втрати української літератури (3 приводу роману Олеся Гончара «Таврія») (Критика. — 2002. — № 5) // <http://www.krytyka.kiev.ua/articles/s7-5-2002.html>

2. Нариси української популярної культури. — К.: УЦКД, 1998. — 760 с.; Що таке український бестселер? Панченко В., Даниленко В., Шкляр В., Яровий В., Сивокінь Г. // Слово і час. — 2003. — № 2. — С. 41—44; Голобородько Я. Ретрансляція кітчу («Елементал» Василя Шкляра) // Слово і час. — 2003. — № 2. — С. 45—47; Соловей О. Романи Євгенії Кононенко: бестселери для «елітаріїв»? // Слово і час. — 2003. — № 2. — С. 58—62 та ін.

3. Брайко О. Екзистенційні проблеми крізь призму детективного жанру (романи Євгенії Кононенко) // Слово і час. — 2003. — № 2. — С. 48—57.

4. Жадан С. Література, за яку не соромно // <http://www.oksamyt.org.ua/chumma/mytci.epl?&article=3.html&level=poety/zhadan/tvory>

5. Шерех Ю. Стилї сучасної української літератури на еміграції // МУР. — 1946. — № 1. — С. 54—80.

6. Bahriany I. Das Gesetz der Taiga // Buecherei Nachrichten. — 1962. — Februar; Flights To Freedom (The Hunters and the Hunted. (245 pp.). — Ivan Bahriany. — St. Martin's Press. (\$ 3,50). The Walls Came Trembling Down (248 pp.) — Henriette Roosenberg — Viking (\$ 3,50) // Time. — 1957. — Feb. 25; McLean H. Ivan Bahriany. The Hunters and the Hunted // Christian Science Monitor. — 1957. — Feb. 7. — P. 6; Stirring Tale of Political Exile (The Hunters and the Hunted. By Ivan Bahriany. 245 pp. NY: St. Martin's Press. \$ 3,50. Reviewed by Walter Havinghurst) // New York Herald Tribune. Book Review. — 1957. — Feb. 10. — P. 12 та ін.

7. Волиняк П. Письменницький успіх Івана Багряного // Нові дні. — 1959. — Ч. 110. — С. 23.

8. Newark Star-Ledger (New Jersey). — 1959. — Jan. 7.

9. Багрянний І. Тигролови. — К.: Український письменник, 1999. — 215 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Максим Анатолійович Балаклицький — викладач кафедри української літератури Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Наукові інтереси: релігійні пошуки в сучасній літературі.

Домашня адреса: 61168, м. Харків, вул. Героїв праці, 20/321, кв. 158.